

МИГРАНТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУ ЖӨНІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ

Болатов Бейбарыс

bahit_kz@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультетінің
2 курс магистранты

Мемлекетаралық көші-қон, яғни мемлекеттік шекаралар арқылы адамдардың ерікті немесе мәжбүрлі қозғалысы қазіргі кезде әмбебап құбылысқа ие болып отыр және шетелдік әдебиеттерде «Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік ұтқырлықтың» институционализацияланған түрі» ретінде қарастырылуда. Интеграция процестерін дамыту қаржы, сақтандыру, банк ісі, коммуникация саласындағы жоғары білікті мамандар үшін ғана емес, сондай - ақ біліктілігі жоғары емес, ауыл шаруашылығы, құрылыс, аумақты абаттандыру, қоғамдық тамақтандыру, жеке тұтынушылық қажеттіліктерге қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін еңбекші-мигранттар үшін де шетелде жұмысқа орналасу үшін мүмкіндіктер жасайды.

Қазақстанда Халықаралық еңбек көші-қоны көлемінің тез өсуіне байланысты уәкілетті мемлекеттік органдар еңбек көші-қонын баратын және шығатын елдер үшін неғұрлым тиімді ете алатын құқықтық реттеу шараларымен, ақпараттық сүйемелдеумен, бейімдеу мен интеграциялаудың экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларымен әрдайым үлгере бермейді. Бұл іс жүзінде барлық мәселелерге қатысты: еңбек нарығына қол жеткізу, жұмыс іздеу, республикада жалдау, тұру ережелері туралы ақпараттандыру. Білім алуға, біліктілікті арттыруға, медициналық қызмет көрсетуге, кәсіподақтар мен қоғамдық бірлестіктерге қатысуға еңбек және әлеуметтік құқықтарды іске асыру – осы барлық мәселелер бойынша Қазақстан ҚР қолданыстағы заңнамасының нормаларын сақтауға бейілділігін көрсетеді.

Тәжірибе көрсеткендей, шетелдік жұмысшылар жұмысшылардың ең дискриминациялық тобы болып табылады, өйткені жалақы бойынша кемсітушілік оларға қатысты көрінеді, олар әлі де арзан жұмыс күші болып саналады. Жұмыс берушілер еңбек заңнамасын саналы түрде бұзады, өйткені мигранттар еңбек құқықтарын қорғамайтынына сенімді. Азаматтық белгісі бойынша кемсітушілікке тыйым салуды тікелей көрсете отырып, заңнамадағы кемсітушілікке қарсы нормаларды күшейту қажет [1].

Еңбекші-мигранттардың құқықтарының жиі бұзылуы реттелмейтін мигранттарға қатысты байқалады және оларды құжаттарды тіркеместен және/немесе шарт немесе келісімшарт жасамай жұмысқа жалдаудан тұрады. Кейбір жұмыс берушілерге ресми рұқсатсыз жұмыс істейтін шетелдік жұмысшыларды жалдау «тиімді», әсіресе дағдарыс пен дағдарыстан кейінгі даму кезеңінде Орталық Азияның басқа республикаларынан келген мигранттар өздері үшін ақша табу үшін кез-келген жұмысқа дайын болған кезде. Мигранттар жұмыс берушіге өте тәуелді, олар аз немесе мүлдем төлей алмайды; оларды мойынсұнып, тіркеу мен жұмысқа рұқсаттың жоқтығынан қорқытады немесе жалақының төленбеуіне қауіп төндіреді.

Алайда, мигранттардың заңсыз жұмыспен қамтылуына қарамастан, олар өз құқықтарын қорғаудың заңды құралдарына қол жеткізе алуы керек. Мысалы, егер мигрант тағайындалған елде заң нормаларын бұза отырып жұмыс істеген болса және жұмыс беруші оған сыйақы төлемеген болса, онда мигрант көші-қон заңнамасының нормаларын бұзған жағдайда да өз еңбегі үшін сыйақы алу үшін құқықтық қорғау құралдарына қол жеткізе алуы керек.

Заңды жалдау жағдайында шетелдік қызметкердің еңбек жағдайлары мен қауіпсіздігіне кепілдік беріледі. Құжатсыз мигранттың еңбегін пайдаланған жағдайда, жұмыс беруші,

әсіресе егер ол шағын немесе орта бизнестің кәсіпкері болса, жалақыны ғана емес, еңбек жағдайлары мен қауіпсіздігін де «үнемдейді».

Қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету және жұмыс уақытында қызметкердің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу үшін Қазақстанда жұмыс берушінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру жүйесі көзделген. «Қызметкер еңбек (қызметтік) міндеттерін атқарған кезде оның өмірі мен денсаулығына зиян келтіргені үшін жұмыс берушінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы» 2005 жылғы 7 ақпандағы № 30-ІІІ Заңның ережелері жергілікті және еңбекші - мигранттардың барлық қызметкерлеріне қолданылады. Егер жұмыс беруші мен қызметкер міндетті сақтандыру туралы шарт жасаспаса, онда қызметкердің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды жұмыс беруші өтейді.

2010 жылы еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау кезінде қызметкерді жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыруды енгізуді көздейтін 2005 жылғы 7 ақпандағы № 30-ІІІ Заңға өзгерістер енгізілді («Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне міндетті және өзара сақтандыру, салық салу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2009 жылғы 30 ақпандағы № 234 ҚР Заңы). 2012 жылы ЕурАзЭҚ шеңберінде Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа мүше бір мемлекеттің азаматтарымен БЭЖ-ге мүше басқа мемлекеттің аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру кезінде болған өндірістегі жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру тәртібі туралы келісімге қол қойылды. Осы Келісімнің жобасы ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 30 шілдедегі № 991 қаулысымен мақұлданған.

ХЕҰ қолдауымен жүргізілген талдауда атап өтілгендей, Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында ХЕҰ Конвенциялары мен 1990 жылғы еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық конвенция ілгерілететін көптеген негізгі халықаралық стандарттар жоқ. Бұл, мысалы, бұрынғы жұмыс орнынан жалақы төленбеген жағдайда олардың құқықтарын қорғауға қатысты мәртебесі реттелмеген мигранттарға қатысты [2].

ХЕҰ №143 конвенциясында мигранттарға заңсыз жалдау шарттарында орындалған бұрынғы жұмысына байланысты оларға тиесілі сыйақыны және, мүмкін, жәрдемақыларды міндетті түрде төлеу туралы баптар бар. Бұдан басқа, есепте атап өтілгендей, ҚР ЕК-нің 26-бабының 4-тармақшасы Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен немесе Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шектеулерді немесе ерекшеліктерді сақтамай, шетелдік жұмыс күшін тартуға жергілікті атқарушы органның рұқсатын алғанға дейін Қазақстан Республикасының аумағында уақытша болатын шетелдік азаматтармен және азаматтығы жоқ адамдармен еңбек шартын жасасуға шектеу белгілейді [3]. Отандық заңнамада көшіп-қонушыларға жұмысы үшін, оның ішінде оларды Қазақстаннан әкімшілік жолмен жіберу туралы шешім орындалғанға дейінгі кезеңде сыйақы мен жәрдемақы төлеуді қамтамасыз ететін басқа ережелер жоқ. Бұл олардың сот төрелігіне қол жеткізу құқығын қамтамасыз етуді және олардың ҚР-да болу мерзімін осы үшін қажетті мерзімге ұзарту мүмкіндігін қамтуы мүмкін.

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі Кодексінің 88 – бабының 5-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының аумағында жүрген шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар, егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тізбеге сәйкес, айналасындағыларға қауіп төндіретін жіті аурулар кезінде тегін медициналық көмекті (бұдан әрі-ТМККК) алуға құқылы. ТМККК тізбесіне кірмейтін медициналық қызметтер ақылы негізде, оның ішінде ерікті медициналық сақтандыру шеңберінде немесе жұмыс берушінің қаражаты есебінен көрсетіледі [4]. ТМД елдерінің азаматтары үшін жедел және кезек күттірмейтін медициналық көмек Қазақстан Республикасы 1997 жылғы 27 наурызда ратификациялаған ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің азаматтарына медициналық көмек көрсету туралы келісімге сәйкес тегін негізде көрсетіледі. Бұдан басқа, халықтың көші-қоны туралы Заңның 12-бабына сәйкес ҚР Денсаулық сақтау министрінің «Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан

Республикасына келуіне тыйым салатын аурулардың тізбесін бекіту туралы» 2011 жылғы 30 қыркүйектегі №664 [5]; «көшіп келушілерге медициналық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы» 2011 жылғы 30 қыркүйектегі №665 бұйрықтары бекітілді [6].

Көшіп-қонушы еңбекшіге және оның отбасы мүшелеріне медициналық көмек көрсету Беларусь Республикасының, Қазақстан Республикасының, Қырғыз Республикасының және Ресей Федерациясының азаматтарына жедел және шұғыл медициналық көмек алуда тең құқықтарды өзара беру туралы 1998 жылғы 24 қарашадағы келісімге сәйкес жүзеге асырылады. 2006 жылғы 4 шілдедегі ҚР Үкіметі мен ҚР Үкіметі арасындағы еңбек қызметі және ҚР аумағында уақытша жұмыс істейтін көшіп-қонушы еңбекшілердің құқықтарын қорғау туралы, еңбек қызметі және Қазақстан Республикасының аумағында уақытша жұмыс істейтін көшіп-қонушы еңбекшілерді, ҚР азаматтарын қорғау туралы Келісімнің 13-бабында көзделгенін атап өткен жөн. 2008 жылғы 14 қарашадағы ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің еңбекші-мигранттары мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенцияда да еңбекші-мигранттардың өтеусіз жедел (шұғыл) медициналық көмекті және өзге де медициналық көмекті өтеулі негізде алуына кепілдік берілген. Іс жүзінде Денсаулық сақтау саласында мәртебесі реттелмеген көшіп-қонушыларды әлеуметтік қорғау (еңбекке уақытша жарамсыздық парақтарын төлеу, жүктілігі бойынша демалыс және т.б.) жоқ.

ҚР қолданыстағы заңнамасына сәйкес азаматтығы жоқ адамдардан әлеуметтік көмек алу құқығы олардың ҚР-да тұрақты тұруға рұқсат алған сәтінен бастап туындайды. Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңда Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ адамдардың әлеуметтік және зейнетақылық қамтамасыз ету мәселелерінде ҚР азаматтары және азаматтығы жоқ адамдарға заңнамада және ҚР халықаралық шарттарында белгіленген негіздерде және тәртіппен зейнетақы тағайындау және төлеу үшін олардың шетелдегі жұмыс стажы есептелуі мүмкін екенін көрсетеді (8-б.).

«Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 1997 жылғы 20 маусымдағы Заңға сәйкес Қазақстанда тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың зейнетақымен қамсыздандырылуға құқығы бар. ҚР заңнамасына сәйкес шетелдік азаматтар (еңбекші-мигранттар) қазақстандық жинақтаушы зейнетақы қорларының қызметтерін, тіпті мигранттардың өздері немесе олардың жұмыс берушілері ерікті зейнетақы төлемдерін төлеген жағдайда да пайдалана алмайды. Еңбекші-мигранттардың да міндетті әлеуметтік сақтандыруға құқығы жоқ және жұмыс берушілер Еңбекші-мигранттар үшін әлеуметтік аударымдарды аудармауға тиіс [7]. Бұл республика азаматтары үшін де, еңбекші-мигранттар үшін де тең қолжетімділікті және әлеуметтік қамсыздандыру құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық стандарттарға қайшы келеді.

ҚР қолданыстағы заңнамасына сәйкес азаматтығы жоқ адамдардан әлеуметтік көмек алу құқығы олардың ҚР-да тұрақты тұруға рұқсат алған сәтінен бастап туындайды. Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңда Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ адамдардың әлеуметтік және зейнетақылық қамтамасыз ету мәселелерінде ҚР азаматтары және азаматтығы жоқ адамдарға заңнамада және ҚР халықаралық шарттарында белгіленген негіздерде және тәртіппен зейнетақы тағайындау және төлеу үшін олардың шетелдегі жұмыс стажы есептелуі мүмкін екенін көрсетеді (8-б.).

Еңбекші-мигранттармен оның отбасы мүшелерін зейнетақымен қамсыздандыру мәселелері 1992 жылғы 13 наурыздағы ТМД-ға қатысушы мемлекеттер азаматтарының зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы құқықтарының кепілдіктері туралы келісімге және тараптар қатысушылары болып табылатын басқа да халықаралық шарттарға сәйкес олар азаматтары болып табылатын мемлекеттің заңнамасымен реттеледі. Еңбекші-мигрантпен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы келісім бойынша еңбекші-мигрант, егер тараптар қатысушылары болып табылатын халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, жұмысқа орналастырушы мемлекеттің заңнамасына сәйкес міндетті әлеуметтік сақтандырудың барлық түрлеріне жатады (12-бап). Осы Келісімнің 11-бабына сәйкес еңбекші-мигранттарды зейнетақыдан басқа, әлеуметтік қамсыздандыру жұмысқа орналастырушы мемлекеттің заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады.

ҚР заңнамасына сәйкес еңбекші-мигранттардың еңбекке уақытша жарамсыздығы бойынша әлеуметтік жәрдемақыға, сондай-ақ қызметкер еңбек (қызметтік) міндеттерін атқарған кезде оны жазатайым оқиғадан міндетті сақтандыруға құқығы бар. Міндетті әлеуметтік сақтандыру мәселелеріне келетін болсақ, «Міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы» ҚР Заңының 8-бабына сәйкес жұмыс істейтін зейнеткерлерді қоспағанда, қызметкерлер, ҚР аумағында тұрақты тұратын және ҚР аумағында табыс әкелетін қызметті жүзеге асыратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды қоса алғанда, өз бетінше жұмыс істейтін адамдар міндетті әлеуметтік сақтандыруға жатады.

Еңбекші-мигрант әлеуметтік тәуекелдердің туындауына (еңбекке қабілеттілігінен айрылуы, жұмысынан айрылуы және т.б.) байланысты қандай да бір әлеуметтік жәрдемақылар алуға құқығы бар азаматтардың осы санатына кірмейді, өйткені ол басқа мемлекеттің азаматы болып табылатын, сол немесе өзге мемлекеттің аумағында заңды түрде және заңды негізде ақы төленетін еңбек қызметімен айналысатын адам мәртебесіне ие болады.

ҚР Конституциясының 28-бабына сәйкес ҚР азаматы жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған зейнетақының ең төменгі мөлшеріне, әлеуметтік қамсыздандырылуына кепілдік беріледі. Республикада зейнетақымен қамсыздандыру «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы ҚР Заңына сәйкес аумақтылық қағидаты бойынша жүзеге асырылады [8]. Осы Заңның 2-бабына сәйкес, егер заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Қазақстанда тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең дәрежеде зейнетақымен қамсыздандырылуға құқығы бар. ҚР зейнетақымен қамсыздандыру саласында ТМД-ға қатысушы мемлекеттер азаматтарының құқықтарының кепілдіктері туралы 1992 жылғы 13 наурызда келісім жасасқан мемлекеттердің қатарына кіреді. Бұдан басқа, Республика Әзербайжан және Моңғолиямен шарттық қатынастарда тұр. Келісімге қатысушы мемлекеттердің азаматтарын зейнетақымен қамсыздандыру олар аумағында тұратын мемлекеттің заңнамасы бойынша жүзеге асырылады.

Конституцияның 13-бабы 2-тармағына сәйкес әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар. Сонымен қатар, ҚР Конституциясы адам мен азаматқа өз құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғау құқығын береді (13-б.1-т.). Бұл конституциялық норма өз құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғаудың заңды құралдарын таңдауда адамның және азаматтың еркін еркін білдіруін көздейді. ҚР Конституциясының 13-бабының 3-бөлігінен де әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар екендігі келіп шығады. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

«Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңының 4-бабы 1-тармағы 1-тармақшасына сәйкес, халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясат негізделетін негізгі қағидаттардың бірі ҚР Конституциясына, заңдарға және халықаралық шарттарға сәйкес көшіп-қонушылардың құқықтары мен бостандықтарын тану және оларға кепілдік беру болып табылады. «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңның 18-бабынан келіп шығатыны, ҚР-дағы шетелдіктер өздеріне тиесілі мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау үшін сотқа және өзге де мемлекеттік органдарға жүгінуге құқылы. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында көзделген жағдайларды қоспағанда, шетелдіктер сотта іс жүргізу құқықтарын Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең пайдаланады.

Ұқсас ереже «Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңының 5-бабы 1-тармағы 1-тармақшасында бекітілген. Осы нормаға сәйкес, егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, ҚР-дағы көшіп келушілердің ҚР азаматтары үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдалануға, өздеріне тиесілі мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау үшін сотқа және мемлекеттік органдарға жүгінуге құқығы бар. Азаматтық немесе қылмыстық процесс барысында әркімнің білікті заң көмегін алу құқығы азаматтық іс жүргізу кодексінің 18-бабында және қылмыстық іс жүргізу кодексінің

28-бабында бекітілген. Аталған іс жүргізу нормалары ҚР Конституциясына негізделген және ҚР Конституциясының 14-бабының 1-тармағында бекітілген заң мен сот алдында жұрттың бәрінің теңдігі сияқты Конституциялық қағидатпен тығыз өзара байланысты.

ҚР «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңының 18-бабына сәйкес, шетелдіктер сотта ҚР азаматтарымен бірдей процессуалдық құқықтарды пайдаланады, бұған ҚР халықаралық шарттарында көзделген жағдайлар қосылмайды. Өз кезегінде, ҚР Азаматтық процесілік кодексінің 413-бабында шетелдік тұлғалар процесілік құқықтарды пайдаланады және процесілік міндеттерін ҚР азаматтарымен және ұйымдарымен тең дәрежеде орындайды [9]. Бұл ретте ҚР АІЖК-нің 114-бабымен және «Адвокаттық қызмет туралы» ҚР Заңының 6-бабымен азаматтарға тегін заң көмегін көрсету жағдайлары регламенттелген [10]. Осыған байланысты, ҚР АІЖК, «Адвокаттық қызмет туралы» ҚР Заңы және «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» ҚР Заңы нормаларын құқықтық қолдану тәжірибесінде тегін заң көмегін көрсету жағдайларына қатысты екі түрлі түсіндіруді болдырмау мақсатында, көрсетілген нормаларды сәйкестендіру туралы мәселені қарастыру қажет. Жоғарыда баяндалғаннан келіп шығатыны, мигранттардың білікті заң көмегін алуына қандай да бір шектеулерді ҚР қолданыстағы заңнамасы белгілемейді, бірақ белгілі бір дәрежеде жетілдіруді талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «Кәсіптік одақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 27 маусым дағы № 211-V Заңы (2020.25.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31571943#activate_doc=2

2. Жильцова Ю.В. Проблема регулирования международного трудового обмена // Сборник научных трудов: Теоретические проблемы правового регулирования труда: международно-правовой и национальный аспекты. - Екатеринбург: Издательский дом «УрГЮА», 2017. – 135 б.

3. Нуржанова А.С. Трудовая миграция в Республике Казахстан как один из основных видов миграции среди стран СНГ // Материалы международной научно-практической конференции «Общество всеобщего труда: практика и перспективы модернизации профсоюзного движения и социального строительства. - Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 297 б.

4. Права трудовых мигрантов с неурегулированным статусом в Казахстане: обзор законодательства. Рабочий доклад. Международная организация труда. - Алматы, 2010. - 8 б.

5. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV Кодексі (2020.25.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) (күші жойылды) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30478329#activate_doc=2;

6. «Шетелдіктерде және азаматтығы жоқ адамдарда болуы олардың Қазақстан Республикасына келуіне тыйым салатын аурулардың тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2011 жылғы 30 қыркүйектегі № 664 бұйрығы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31086259#activate_doc=2;

7. Приказ Министра здравоохранения РК от 30 сентября 2011 года №665 «Об утверждении Правил оказания иммигрантам медицинской помощи» // СПС «Юрист», 2020.

8. Письмо - разъяснение Налогового Комитета Министерства финансов РК от 12 декабря 2006 года № НК-УМ-3-19-11633. Ист.: Памятка и информационные материалы для работодателей о порядке привлечения труда иностранных работников на территории Республики Казахстан и прав трудящихся-мигрантов. Конфедерация работодателей Республики Казахстан, Международная организация труда. – Алматы, 2010. – 14 б.

9. «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 маусымдағы № 105-V Заңы (2020.07.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31408581#activate_doc=2;

10.«Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2020.07.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909#activate_doc=2.